

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

FİRƏNGİZ QABİL qızı KƏRİMLİ

1920-ci İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN
LEKSİK NORMASI

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2010

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Nizami Qulu oğlu Cəfərov

filologiya elmləri doktoru, professor
Sevil Hacı qızı Mehdiyeva

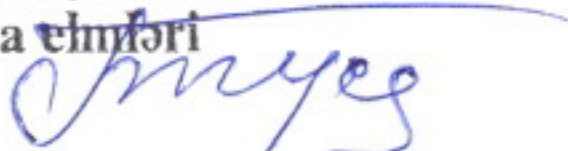
Aparıcı müəssisə: Gəncə Dövlət Universitetinin
Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə «29» oktyabr 2010-cu il saat «16»⁰⁰-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya elmləri üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «28» sentyabr 2010- cu ildə göndərilmişdir.

D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor:

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin 20-ci illəri həm müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normalarının və üslublarının müəyyənləşməsi, həm də ədəbi dil siyasətinin, ədəbi dil normalarına elmi-nəzəri baxışın formalaşması ərəfəsidir. Bu mərhələdə baş verən hadisələrin araşdırılması müasir Azərbaycan ədəbi dilinin hansı sosiolinqvistik, ideya-mədəni əsaslar üzərində qərarlaşdığını öyrənməyə imkan verir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsinin başladığı indiki dövrdə ədəbi dil normasının, o cümlədən daha mütəhərrik xarakter daşıyan leksik normanın hansı prinsiplər, təmayül və ya alternativlər əsasında əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu gün Azərbaycan dili müstəqil dövlətin dili kimi dünya miqyasına çıxır, beynəlxalq dillərdən çoxlu sözlər, terminlər qəbul etməli, indiyə qədər görünməmiş miqdarda yeni anlayışları ifadə etməli olur. Bu zaman hansı söz yaradıcılığı prinsiplərini rəhbər tutmaq lazım gəldiyini aydın təsəvvür etmək üçün yaxın tarixin təcrübəsinə əsaslanmaq lazım gəlir.

Məlumdur ki, 20-ci, bu və ya digər dərəcədə 30-cu illərdə müəyyənləşmiş leksik norma, yaxud söz yaradıcılığı normaları sonrakı onilliklərdə rus dilinin daha çox ideoloji münasibətə dayanan təzyiqi ilə zədələnmiş, xüsusilə milliləşmə hərəkatı başlanğıc mərhələdəki tempini, demək olar ki, itirmişdi. Məhz 30-cu illərdən sonra ərəb, fars, rus-Avropa mənşəli sözlərin funksionallığı gücləndiyi halda türk dilləri, birinci növbədə Türkiyə türkcəsi ilə əlaqələr tamamilə kəsilmişdi.

Odur ki, bu gün leksik norma prinsiplərinin obyektiv, ədəbi dilin tarixi xarakterinə, təbiətinə uyğun bir şəkildə müzakirəsi üçün türk dilləri, xüsusilə Türkiyə türkcəsi ilə əlaqələrin açıq olduğu 20-ci illər daha sistemli material verir.

Beləliklə, 20-ci illər Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasının öyrənilməsi müasir Azərbaycan ədəbi dilində gedən leksik prosesləri bu və ya digər şəkildə istiqamətləndirmək ehtiyacından irəli gəlir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasının ümumi mənzərəsi, seçmə və əvəzetmənin prinsipləri barədə geniş elmi təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- normaya, o cümlədən leksik normaya təsir edən sosial-siyasi, ideoloji mühitin araşdırılması;
- elmi dilçilik qənaət, mülahizə və təsəvvürlərinin komplektləşdirilməsi;
- leksik norma ilə bağlı elmi-ideoloji təmayüllərin müəyyənləşdirilməsi;
- leksik norma ilə funksional üslublar arasındakı münasibətlərin öyrənilməsi;
- ədəbi leksikanın mənşəcə tərkibinin tədqiqi;
- ədəbi leksikanın məzmunca (sahələr üzrə) tərkibinin tədqiqi;
- söz-termin yaradıcılığı prosesinin mənzərəsinin, əsas xüsusiyyətlərinin araşdırılması və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. 1920-ci illər Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması, ümumiyyətlə leksik prosesləri barədə monoqrafik tədqiqat mövcud deyil. Müxtəlif illərə aid məqalələr, очерklər isə sovet dilçiliyinin ideoloji təsiri altında yazıldığından bu və ya digər norma təmayülü, söz-termin yaradıcılığı prinsipi haqqında obyektiv elmi təsəvvür yaradılmamışdır.

Dissertasiyada araşdırılan mərhələdə leksik normanın sosial-siyasi, elmi-ideoloji, linqvistik-kommunikativ, funksional-üslubi əsasları müəyyənləşdirilmiş, zəngin faktik materiallara dayanaraq ədəbi dilin lüğət tərkibinin mənzərəsi təhlil edilmiş, Azərbaycan dilçiliyi üçün çox hallarda tamamilə yeni olan ümumiləşdirmələr aparılmış, mülahizələr söylənilmişdir. Buraya, əsasən, aşağıdakılar daxildir:

1) leksik normanın, ümumən lüğət tərkibinin təbii-ictimai təkamülü ilə ona siyasi-ideoloji münasibət, yaxud təzyiq arasındakı ziddiyyətin doğurduğu nəticələr;

2) dil quruculuğu prosesində leksikaya, söz yaradıcılığına elmi-intellektual baxışın dövrün ideoloji konyukturası ilə qarşılaşması məsələlərinin şərh;

3) leksik normanın müəyyənləşməsində ənənəvi materiala yeni materialın a) genetik, b) ideya-məzmun və c) üslub baxımından nisbəti və s.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Müasir ədəbi dilin təşəkkülü ərəfəsində leksik normanın formalaşması qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməsi, normayaradan təmayüllərin münasibəti, həmin təmayüllərdən hansına üstünlük verilməsi, ictimai-siyasi və ideoloji

faktorların bu sahədəki rolu kimi məsələlərin şərhı tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyətini əks etdirir.

İşin praktik əhəmiyyəti isə, birinci növbədə, təşəkkül ərəfəsində qərarlaşmış normayaratma prinsiplərinin müasir ədəbi dil praktikasına tətbiqi imkanlarının genişliyi ilə müəyyən olunur. Bununla yanaşı əsərin müddəalarından «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kursunda, bir sıra xüsusi kurslarda istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqatda tarixi-müqayisəli, təsviri metodlardan istifadə olunmuş, linqvostatistik təhlillər aparılmışdır.

Mənbə olaraq 1920-ci illərin dövrü mətbuatına; bədii, elmi-publisistik nəşrlərə (kitablara), lüğətlərə müraciət edilmiş, mövzu ilə bağlı elmi-dilçilik fikirləri ətraflı nəzərdən keçirilmişdir.

Məlum olduğu kimi, 20-ci illərdə Azərbaycanda geniş miqyaslı lüğətçilik işləri görülmüş, qısa bir dövrdə müxtəlif xarakterli sözlüklər tərtib edilərək nəşr olunmuşdur ki, həmin nəşrlər tədqiqatın əsas mənbələrindəndir.

İşin aprobasiyası. Əsərin əsas müddəaları dissertantın məqalələrində, müxtəlif elmi konfranslarda etdiyi məruzələrin tezislərində öz əksini tapmış, BDU-nun filologiya fakültəsində «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» fənnindən apardığı seminar məşğələlərində istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

I fəsil «Leksik normanın müəyyənəlməsinə sosial-ideoloji, elmi-mədəni mühitin təsiri. Normaya münasibətdə əsas təmayüllər» adlanır. Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması, ümumiyyətlə, lüğət tərkibinin mənzərəsi müxtəlif tarixi dövrlərdə, mərhələlərdə onun fonetik və ya qrammatik norması ilə müqayisədə daha mütəhərrik, dəyişkən olmuşdur. Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunun tarixən həmişə türkcə olduğu heç bir şübhə doğurmur. Bununla belə ilk orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan türkcəsi kifayət qədər intensiv şəkildə ərəb, fars dillərinin leksik təsirinə məruz qalmış, lüğət tərkibində həmin dillərə məxsus sözlər XVII-XVIII əsrlərə qədər üstünlük təşkil etmişdir¹.

¹ Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı: Dövlət Kitab Palatası, 1995, s. 15.

Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin «qida» mənbələrinin yenidən təşkilində XIX əsri xüsusi olaraq ayırmaq lazım gəlir; məhz bu zaman XVII-XVIII əsrlərdən gələn etnokulturoloji təkanla xalq dili leksikonunun nüfuzu artmaqda davam edir, Şərq mənşəli qeyri-ümumişlək leksikanın işləkliyi məhdudlaşır, Qərb mənşəli leksika ədəbi dilin lüğət tərkibinə təsir edən mənbələrdən birinə çevrilməyə başlayır. XIX əsrdə müəyyənləşən həmin mənzərə öz keyfiyyət, daha doğrusu, qarşıdurma həddinə XX əsrin əvvəllərində çatır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ənənəvi, bu və ya digər dərəcədə yeni və tamamilə yeni dünya-görüşlərin, ideologiyaların qarşı-qarşıya gəldiyi bir məkana çevrilmişdi. Bir tərəfdən, ənənəvi ərəb, fars sözləri ilə zəngin yazı dili mövcud olur, digər tərəfdən, dildə demokratikləşmə (xəlfiləşmə) prosesi gedir, başqa bir tərəfdən isə, Qərb dil-ünsiyyət mədəniyyətinin, maarifinin texnologiyaları, anlayışları ölkəyə sürətlə müdaxilə edirdi. Müşahidələr göstərir ki, bu təsir komplekslərinin ən mühüm hədəfi dəyişməyə daha çox meyilli olan lüğət tərkibi və ya leksik norma idi.

I fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir. I yarım-fəsil «**Sosial-ideoloji mühitin təsiri**» adlanır. Azərbaycanın sovetləşməsi ilə milli ictimai həyatda, sosial tərəkürdə üç əsas səviyyə özünü göstərir: patriarxal, demokratik və kommunist-bolşevik, yaxud proletar. Əlbəttə, həmin səviyyələrin hər birinin öz fonetik, leksik, qrammatik norması ilə fərqlənən dilindən söhbət gedə bilməzdi, bununla belə müasir ədəbi dilin hansı prinsiplər əsasında formalaşacağı ətrafındakı mübahisələrdə bu səviyyələr özünü açıq və ya gizli şəkildə göstərirdi. Aparıcı sosial-ideoloji tendensiya «yeni cəmiyyət quruculuğu» olduğundan ən çox tənqiddə məruz qalan, inqilabi mövqedən düşmən elan olunan «köhnəlik», «gerilik» sayılırdı ki, onun da Azərbaycan şəraitindəki mənzərəsi, spektrləri xeyli geniş idi; buraya müsəlman ruhaniyyəti, patriarxal həyat tərzinin digər elementləri (savadsızlıq, köhnəlmiş adət-ənənələr, dərəbəylik və s.), burjua millətçiliyi və s. birinci növbədə daxil edilirdi.

Kommunist diktaturası, bolşevik rejimi Azərbaycanda «müstəqil dövlətçilik ənənəsini, milli mənlilik ruhunu əhalinin şüurundan çıxarmaq üçün xalqın mədəniyyətinə qarşı da hücumla keçdi. Cümhuriyyət dövründə dövlət dili olan Azərbaycan dili sıxışdırıldı. Milli kadrlar hazırlanması kəskin şəkildə məhdudlaşdırıldı. Ruslaşdırma siyasətinə başlandı... *Bəy, xan, ağa* sözlərinin işlənməsi belə qadağan olundu...».¹

¹ Mahmudov Y. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, s. 73

Sovet dövründə türk, ümumən sovet xalqları dillərinin lüğət tərkibində gedən prosesləri araşdıran tədqiqatçılar, tamamilə doğru olaraq, leksik normanın müəyyənləşməsində ictimai-siyasi amillərin təsirinə xüsusi diqqət yetirməklə yanaşı rus dilinin aparıcı mövqeyini qeyd etməkdən çəkinməmişlər¹.

Sovet cəmiyyətinin sonrakı tarixi mərhələsi üçün daha səciyyəvi olan bu vəziyyətin əsası 20-ci illərdə qoyulmuş, rus dilinin ictimai-siyasi rolu həmin illərdən etibarən sürətlə yüksəlmiş, ideoloji mövqeyi güclənmişdi. Rus dili XIX əsrdən etibarən Azərbaycan dilinə rus-slavyan mənşəli söz-terminlərlə deyil, daha zəngin beynəlxalq dillərdən aldığı sözlərlə təsir göstərirdi ki, həmin vasitəçilik missiyası faktik olaraq, sovet dövründə də davam edirdi. Bu isə o demək idi ki, rus dilinin nüfuzunu linqvistik amillərdən (birinci növbədə, dilin intellektual-mədəni zənginliyindən) çox siyasi amillər (imperiyanın, sosialist inqilabının, geniş miqyaslı yeniləşmənin və s. dili olması) müəyyən edirdi. XX əsrin əvvəllərində, istərsə də həmin əsrin 20-ci, 30-cu illərində Azərbaycan türkcəsinə müdaxilə edən *uçitel, sud, prazdnik, qəstin (qastinsa), raskaz, naçalnik, poyezd, skori (poyezd), padvod, tok, qulyanya (qulyaniye), soyuz, qranisa, sbornik, sobraniye, uborni, naloq, obyavleni, çest (vermək), ukaz, piyanska, straxovoy* və s. slavyan mənşəli rus sözləri danışiq dilində müəyyən mövqe qazansa da, yazı dilində möhkəmlənib ədəbi normaya keçə bilmədi. Beləliklə, 20-ci illərdə dil proseslərinə, xüsusilə leksik norma axtarışlarına təsir edən sosial-ictimai, ideoloji həyatın strukturu kifayət qədər mürəkkəb idi: patriarxal-dini, millətçi-burjua və inqilabçı-sosialist təmayüllərin hər biri öz «nitq mədəniyyəti»ni diqtə edirdilər.

Ümumiyyətlə, 20-ci illərdə ədəbi dilin lüğət tərkibinə sosial-siyasi, ideoloji mühitin təsiri ilə «yeni dövr»ün sosial-siyasi anlayışlarını əks etdirən külli miqdarda sözlər daxil olur, yaxud daha geniş işlənmə imkanı qazanır, lüğət tərkibinin zənginləşməsində Şərq mənbələrinin nüfuzu azalır, əksinə Qərb mənbələrinin nüfuzu artır. Türkiyə türkcəsi sözləri ali norma faktorunu kimi təqdim olunurdu (lakin bu tendensiya stabil deyildi).

İkinci yarımfəsil «Elmi-mədəni mühitin təsiri» adlanır. 20-ci illərdə türk (Azərbaycan) ədəbi dili ilə bağlı məsələlərin elmi-intellektual

¹ Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР. М.: Наука, 1987, с. 3.

müzakirəsi üçün kifayət qədər münbit şərait olmuşdur. Bakıda Universitetin açılması, Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin yaradılması, görkəmli türkoloqların (məsələn, professor B.Çobanzadənin) Azərbaycana dəvət olunması, böyük elm xadimlərinin (məsələn, akademik Marrın) vaxtaşırı Bakı Universitetində mühazirə oxumaları elmi-dilçilik mühitini genişləndirmişdi.

Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yaranması ilə Azərbaycan türkcəsinin, xüsusilə onun lüğət tərkibinin araşdırılması işi mərkəzləşdirilir, 1924-cü ildə Cəmiyyətin lüğətçilik şöbəsinin fəaliyyətə başlaması isə həmin işə daha ardıcıl, daha sistemli xarakter verir. Cəmiyyətin əsas vəzifəsi xalq danışığı dilində işlənən sözlərin toplanıb inventarlaşdırılması, izah olunması idi. N.Aşmarin, B.Çobanzadə və V.Xuluflu «öz əsərləri məqalələri ilə xalq dilindən material toplayanlar üçün elmi istiqamət verirdilər. Bu alimlərin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dialektləri öyrənilməyə başlanmışdı. Onlar dialekt materiallarını necə toplayıb sistemləşdirmək üçün rayonlara müxtəlif ekspedisiyalar göndərirdilər»¹.

20-ci illərin ən mühüm elmi-mədəni hadisəsi isə Türkoloji qurultay idi. 1926-cı ildə keçirilən I Türkoloji qurultay türk (Azərbaycan) ədəbi dilinin, ümumən türk ədəbi dillərinin normalarının müəyyənəlməsi ilə bağlı bir sıra elmi qənaətlərini bildirdi ki, bunların içərisində lüğət tərkibi-terminologiya ilə bağlı məsələlər ayrıca yer tutur. Qurultayın mart ayının 2-dəki VIII iclası terminologiya məsələlərinə həsr olunmuş məruzələrin (A.R.Zifeldt-Simumyaqi, B.Çobanzadə, H.Zeynalli) dinlənilməsinə, IX iclas isə məruzələr ətrafında müzakirələrə həsr edilmişdir². A.R.Zifeldt-Simumyaqinin məruzəsi türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsiplərindən bəhs edir. Onun fikrincə, ədəbi dilə münasibətdə türkdilli xalqların çoxunda dörd cərəyan müşahidə olunur: 1) panislamçılar; 2) avropalaşdırıcılar; 3) pantürkçülər; 4) xalqçılar (demokratlar)³. Elmi terminologiya sistemi haqqında məruzə edən B.Çobanzadə belə bir qənaətə gəlir ki, türk dillərində terminoloji sistemin üç bazası mövcuddur: ümumtürk, ərəb-fars və Avropa⁴. Məruzəçinin maraqlı təkliflərindən biri də odur ki, bütün türk dilləri söz

¹ İbrahimova A. Azərbaycan leksikoqrafiyasının təşəkkülü. Bakı: Mütərcim, 2000, s.26.

² Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. Баку: АССР, 1926, с.184.

³ Yenə orada, s. 175.

⁴ Yenə orada, s. 79.

alma prosesində «vahid mənbə»yə istiqamətləndirilməlidir¹. I Türkoloji qurultay «Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında» xüsusi qətnamə qəbul etmişdir.

Üçüncü yarımfasıl «Normaya münasibətdə əsas təmayüllər» adlanır. Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasının müəyyənləşməsi 20-ci illərdə kifayət qədər ciddi müzakirələrlə müşayiət olunduğundan bir sıra meyllər (milli sözlərə meyl, ərəb, fars sözlərinə meyl, osmanlı, yaxud Türkiyə türkcəsi sözlərinə meyl, rus-Avropa sözlərinə meyl, süni söz yaradıcılığı və ya purizmə meyl) qarşı-qarşıya gəlir, böyük elmi-ideoloji ziddiyyətlər yaranırdı. «Hansı kəlmələrdən (leksik vahidlərdən) imtina etməli, hansı yeni kəlmələri qəbul etməli?» sualı dövrün mətbuat orqanlarında, dilçilik əsərləri və müzakirələrində tez-tez səslənirdi.

20-ci illərdə ədəbi dilin leksik normasının müəyyənləşməsində əsas mədəni-ictimai meyl milli sözlərə idi. Lakin «milli kəlmələr»ə nəyin daxil edilməsi məsələsində mübahisəlilik qalırdı. Həmin sözlərə aşağıdakılar aid olunurdu:

1) yalnız Azərbaycan türkcəsinin hüduduna daxil (ədəbi, yaxud dialekt səciyyəli) türk mənşəli sözlər;

2) yalnız Azərbaycan türkcəsinin hüduduna daxil (ədəbi, yaxud dialekt səciyyəli) türk mənşəli və ərəb, fars dillərindən keçərək türkləşmiş sözlər;

3) ümumən türk dilləri miqyasında, yaxud Azərbaycan türkcəsinin də daxil olduğu türk dilləri hüdudunda işlənən türk mənşəli və türkləşmiş sözlər.

Ədəbi dilin lüğət tərkibinin milli sözlər hesabına zənginləşdirilməsinin tərəfdarı olan M.Şahtaxtı «Yeni yol»un 18 oktyabr 1923-cü il tarixli nömrəsində çıxan «Yazı və yainki ədəbi dilimizin əskiklikləri» məqaləsində yazır: «Hər bir mənə ki, türk kəlməsi ilə söylənilə bilərsə, onu əcnəbi bir kəlmə ilə söyləmək, istər bu kəlmə ərəb və fars dilinə mütəəlik olsun, istər Avropa dillərinə olsun, cayız deyildir. Bunu cayız bilməyən onun, mənim ədəbi səliqəmiz olmayıb, hamı mədəni dillərdə cari olan qaydadır»².

Ümumiyyətlə, dövrün leksik norma müzakirələrində maarifçi-demokrat ziyalıların türk mənşəli sözlərlə türkləşmiş ərəb və ya fars

¹ Первый Всесоюзный Тюркологический съезд. Баку: АССР, 1926, с. 181.

² Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, s. 223.

sözlərini bir qrupda birləşdirməyə çalışması tamamilə təbii idi və ədəbi dilin tarixən qazandığı norma keyfiyyətini qoruyub saxlamaq istəyindən irəli gəlirdi. Lakin dildə ərəb, fars sözlərinin çoxluğu elmi-ictimai təfəkkürün etirazları ilə də qarşılanırdı.

Ana dilinin milli sözlərlə zənginləşdirilməsi, ərəb mənşəli vahidlərdən təmizlənməsi hərəkatını alqışlayan F.Ağazadə «dili türkləşdir»məyin yolunu milli köklərə milli şəkildə (tükənəklər) artırmaqla yeni sözlər yaratmaqda görür. Məsələn: *ağa, ağac, ağır, ağırşaq, ağız, ağsaq* kəlmələrinin kökü «ağ-maq»dır...¹ Əsərin əsasını təşkil edən «Türk sözlərinin түкөнөклəri» lüğətindən göründüyü kimi F.Ağazadə süni sözlər yaratmaqdan daha çox təbii söz yaradıcılığına üstünlük verilməsini istəyir. «Məsələn, *-qan* və *-ğic* түкөнөклərini «alışmaq» və «yandırmaq» fəllərinə qoşaraq «kibrit» əvəzinə «alışqan», «zəjigalka» yerinə də «yandırğic» kəlmələrini törətmək mümkündür. Yeni kəlmələr yaratmaq ilə bərabər bir də fot olmuş kəlmələri diriltmək və canlandırmaq mümkündür. Məsələn, «səttarə» əvəzinə «çizgic», «səndaliyə» əvəzinə «oturğuc», «dəstə (ruçka)» əvəzinə «dutquc» kəlmələrinə diqqət edilərsə, az bir zamanda haman fot olmuş kəlmələr dirilməyə başlar. *Qıçuc, dartquc*... kimi gözəl türk kəlmələri dururkan «iki it» mənasında olan «kəlbəteyn»in dilimizdə nə işi vardır?»²

20-ci illərin dilçilik fikrində milli sözlərə meylin xeyli dərəcədə ideologiləşmiş mövqedən təqdim olunduğu da diqqəti cəlb edir. Dövrün görkəmli leksikoloq lüğətçilərindən olan V.Xuluflu «Lüğət işi» adlı məqaləsində (1928) ədəbi dil ilə xalq dilini qarşı-qarşıya qoymaqla «yüksək təbəqənin, ali sinfin, burjuaziyanın» dili hesab etdiyi ədəbi dil materialını «toplamaqdan vaz keçməyi» təqdir edirdi³.

Milli sözlərə meylin artması özünü mətbuat orqanları içərisində ən çox «Yeni yol» qəzetində göstərirdi. Qəzet ədəbi dilin milliləşməsini təbliğ edən elmi-publisistik yazılar verməklə yanaşı, öz dilində də həmin prinsipə riayət edirdi.

Beləliklə, 20-ci illərdə milli sözlərə meyl özünün aşağıdakı tələblərini diqqətə edir: 1) yazı dilində (ədəbi dildə) qərarlaşmış milli, yaxud milliləşmiş leksikanın işlənməsi; 2) xalq dilində geniş işlənən milli,

¹ Ağazadə F. Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükənəklər). – ARDA, f. 389, sax. vah. 60 (əlyazması). s. 4.

² Yenə orada, s. 6.

³ Xuluflu V. Lüğət işi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1928, s. 13.

yaxud milliləşmiş leksikanın yazı dilinə (ədəbi dilə) gətirilməsi; 3) alınma sözlərin milliləşdirilməsi.

Leksik normada ərəb, fars sözlərinə meyl, prinsip etibarilə, ənənədən irəli gəlirdi; bu sözlərin ən çox işləndiyi nitq sferası ruhani-ilahiyyətçi, yaxud dini, elmi, müəyyən həddə isə bədii, rəsmi üslublar idi ki, 20-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq islam dininə qarşı aparılan kütləvi ideoloji mübarizə ərəb, fars sözlərinin də tarixi nüfuzunu sındırır, onların işlək olduğu nitq sferalarını məhdudlaşdırırdı.

Dövrün elmi-ictimai müzakirələri təhlil edilərkən aydınca görünür ki, xalq dilinə keçməmiş, türkləşməmiş ərəb, yaxud fars sözlərinin nə yolla olursa olsun Azərbaycan ədəbi dilində saxlanılmasını müdafiə edənlər yox dərəcəsidir. Ərəbcə ruhani təhsili almış, əsrin əvvəllərində ilahiyyətə aid məqalələr, kitablar yazan, ərəb kəlmələrini bol-bol işlədən din xadimləri-üləmələr, klassik üslub (M.Füzuli – S.Ə. Şirvani) davamçıları olan şairlər «yeni həyat»la ayaqlaşa bilmədiklərinə görə yalnız sovet ideoloqları tərəfindən təqib olunmur, eyni zamanda demokratik əhvali-ruhiyyəli ziyalıların da tənqidinə məruz qalırdılar.

Ərəb əlifbasının 20-ci illər boyu tədricən latın əlifbası ilə əvəzlənməsi ərəb, fars sözlərinin ədəbi dildəki həcmi, bir tərəfdən, məhdudlaşdırır, digər tərəfdən, həm məzmun, həm də formaca milliləşdirirdi.

Azərbaycan ədəbi dilində osmanlı, yaxud Türkiyə türkcəsi sözlərinə meyl bəzi ideya-mədəni və sosial-lingvistik səbəblərdən irəli gəlirdi. Əvvəla, XIX əsrin sonlarından başlayaraq türk mətbuatında, ictimai fikrində Osmanlı (İstanbul) türkcəsini ümumtürk ədəbi dili olaraq işlətmək ideyası, eyni zamanda bu və ya digər səviyyədə praktikasız yaranmışdı ki, həmin hadisə XX əsrin əvvəllərində artıq bütöv bir hərəkətə çevrilmişdi. Xüsusilə romantik yazıçılar (H.Cavid, A.Şaiq və b.) bu hərəkətin önündə gedərək Azərbaycanda Osmanlı türkcəsini geniş yaymış, nüfuzlu bir ifadə-ünsiyyət vasitəsinə çevirmişdilər. Digər tərəfdən, XX əsrin əvvəllərində bir sıra Azərbaycan ziyalıları İstanbulda təhsil almış, ölkədə Osmanlı mədəniyyətinin daşıyıcısı olan ziyalıların zümresi formalaşmışdı. Bununla belə, 1918-ci ildə Azərbaycana köməyə gələn, Bakını kommunist-dəşnaq işğalçılarından qurtaran türk ordusu ölkədə türkçülüyn, Osmanlı türkcəsinin nüfuzunu artırmış, vətənə dönməyib Azərbaycanda qalan türk zabitləri, osmanlı ordusunda xidmət etmiş azərbaycanlılar yaranmış əhval-ruhiyyəni 20-ci illərdə də qoruyub saxlamışlar. Azərbaycan Sovet Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında 30-cu illərə qədər mövcud olan yaxın münasibət

imkan vermişdir ki, Türkiyədən Azərbaycana müəllimlər, elm adamları dəvət olunsunlar. Bunun nəticəsində Türkiyə türkcəsində proqramlar, dərslilər meydana çıxmış, tədris aparılmışdır.

Güründüyü kimi, 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri kifayət qədər ciddi amillərlə şərtlənirdi. Ən mühüm amil isə hər iki dilin yaxın qohumluğu, qarşılıqlı anlaşılıqlığı idi. Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsinin eyni dil məkanı kimi alınması ideyası və praktikasi yalnız ayrı-ayrı ziyalıların təşəbbüsü olaraq qalmamış, I Türkoloji qurultayın qətnamələrində də əks olunmuşdur.

Rus-Avropa sözlərinin Azərbaycan dilinə gəlişi ölkənin Şimalının Rusiyaya ilhaq olunduğu dövrdən başlasa da, XIX əsrin ortalarından xeyli fəallaşmış, M.F.Axundovun, «Əkinçi»nin dili vasitəsilə ədəbi normaya çevrilmişdir.

Əsasən rus-Avropa təhsili görmüş Azərbaycan ziyalıları, rus inqilabının təsiri altında formalaşmış Azərbaycan siyasətçi-inqilabçıları çox hallarda bu cür «kütləviliy»in ideya-intellektual sosiumunu təşkil edirdilər.

M.Şahtaxtı yazır: «Ruscadan türkcəyə əsərlər tərcümə edənlər bilirlər ki, rus dili öz-özlüyündə bizim tərcüməmizdən çox-çox zəngindir. Yüzlərcə, minlərcə, Avropa dillərindən eynilə alınmış sözlər var ki, əvəzləri rus dilində olmadığı kimi, bizim Şərq dillərində dəxi yoxdur»¹.

Rus dilinin Azərbaycan dilinə müdaxiləsinin vulqar bir şəkil aldığını göstərən C.Məmmədquluzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalının 12 sentyabr 1925-ci il nömrəsində Bakı şəhərinin küçələrindəki lövhələrdə işlənən «mediksantrid» kimi mürəkkəb ixtisarlara, ümumiyyətlə ərəb hərfləri ilə yazılmış rus söz və ifadələrinə etiraz edir. «Bir qeyri lövhəni götürək. Burada yenə bir neçə rus sözlərinin baş hərfləri bir yerə cəm olub, mübarək yeni türk hürufatının baş hərfləri ilə bir söz yazılıb ki, bunu da Vəli Xulufludan başqa heç bir kəndli ya şəhərli oxuya bilməz».

Azərbaycanda ədəbi dilin süni söz yaradıcılığı və ya purizm yolu ilə zənginləşdirilməsinə maraq, əslində, ərəb, fars sözlərindən imtina olunması ideyası ilə birlikdə əmələ gəlmiş, ancaq o qədər də geniş miqyas almamışdır. Bir sıra tədqiqatçıların türk mənşəli sözlərə Azərbaycan dili şəkilçiləri artırmaqla düzəlmiş yeni sözləri məhz purizm hadisəsi adlandırması isə doğru deyildir. Əgər belə olsaydı, daxili

¹ Şahtaxtı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, s. 224.

imkanlar hesabına söz yaradıcılığı prosesini, yəni tamamilə təbii olan hadisəni purizm saymaq lazım gələrdi ki, bu da məsələyə elmi baxışla bir yerə sığmır.

20-ci illərdə Azərbaycanda müşahidə olunan süni söz yaradıcılığı cəhdləri bəzi səbəblərə görə heç bir əhəmiyyətli nəticə verməmişdir: a) «yeni həyatın», «sosialist dünyagörüşü»nün əsas anlayışlarının ifadəsi üçün həm daxili, həm də xarici sözləmə mənbələri kifayət qədər geniş olmuşdur; b) süni olaraq yaradılan bir sıra sözlər, məsələn, *qısac* (məngənə), *olağan* (məkan), *quraltma* (inşa), *usanc* (bezgin), *qaşatma* (duel), *öğrəncə* (təlim kitabı), *dəmirçə* (pas), *çəkəc* (təkəbbür), *ölət* (qırğın), *bulğu* (idrak), *kəsimət* (şərt, həll, qərar), *dartqıc* (kəlbətin), *dutquc* (dəstək), *qaplıca* (kurort), *aşmaçı* (aşbaz), *qurunc* (çərçivə), *düşürgə* (vağzal), *çöndərgəc* (tərcüməçi) və s. ümumişlək leksikaya çevrilə bilməmişdir.

Bununla belə Azərbaycanda başlayan uğursuz cəhdlər sonralar Türkiyədə kifayət qədər uğurla davam etdirilmiş, Türkiyə türkcəsinin «özləşmə»si üçün geniş miqyaslı purizm əməliyyatı aparılmışdır¹.

II fəsil «Lügət tərkibinin mənzərəsi. Söz yaradıcılığı» adlanır. Azərbaycan ədəbi dilinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində müəyyənlanmış leksik mənzərəsi 20-ci illərdə əsaslı dəyişikliyə məruz qalmasa da, bir sıra sosiolingvistik tendensiya­ların təsirini öz üzərində hiss edir. Yəni dini, romantik, metafizik düşüncənin meydanı daraldığına görə bu sahəyə aid leksikanın işləkliyi azalır, kommunist-proletar hərəkatı tədricən öz leksikonunu formalaşdırmağa başlayır, ictimai tənəkkürdə xəlqiləşmə müşahidə edilir və bunun nəticəsində ədəbi dilin lügət tərkibində (leksik normasında) demokratikləşmə gedir.

20-ci illərin əvvəllərindən etibarən tərtib olunmağa başlayan lüğətlər, ümumiyyətlə, xüsusi komissiyaların rəhbərlik etdiyi lüğətçilik hərəkatı dövrün leksik mənzərəsini bütün genişliyi ilə göstərməklə yanaşı, ədəbi leksikon seçimindəki tendensiyaları, söz-terminlərə (onların mənşəyinə, məzmununa və s.) ideoloji münasibəti də əks etdirir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin lüğətlər yeni yaranmış sovet hökumətinin bilavasitə nəzarəti altında hazırlanırdı.

¹ Korkmaz Z. Cümhuriyyət Döneminde Türk Dilinde ve Türk Dili Alanında Yaşanan Gelişmeler // Türk Dili, sayı 622, 2003; Parlatır İ. Atatürk ve Türk Dili // 1-ci Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri, Atatürk Araştırma Merkezi, 1998, s. 259; Türkay K. A. Dilaçar. Ankara: TDK yayınları, 1982, s. 92.

Dövrün lüğətlərində müəyyən eksperimentallıq da özünü göstərir; belə ki, lüğətlərə «canlı dildə işlənən kəlmələr və elmi-fənni istilahlardan başqa getdikcə əhəmiyyətini itirən əsgü kəlmələr», «hal-hazırda işlənməyən ərəb, fars kəlmələri» də daxil edilir¹.

II fəsil dörd yarım-fəsildən ibarətdir. I yarım-fəsil «**Leksikanın məzmunca tərkibi**» adlanır. Dövrün ictimai, ideoloji və mədəni mənzərəsi, əhval-ruhiyyəsi leksik normanın, ümumən lüğət tərkibinin məzmununa öz təsirini göstərməli idi və göstərirdi. Orta əsrlərdən qalma patriarxal anlayışlarla yanaşı XIX əsrdən azərbaycanlı şüuruna daxil olan Qərb sivilizasiyası (teatr, müasir tipli elm və məktəb, texniki yeniliklər və s.) ilə əlaqədar terminologiya, son illərin gətirdiyi ideoloji, inqilabi düşüncənin doğurduğu məfhumlar həm məkan, həm də zaman baxımından vahid kontekstdə birləşir, mexaniki bir sistem yaradırdı. V.Xulufunun tərtib etdiyi «İmla lüğəti»², eləcə də digər bir, yaxud iki dilli lüğətlər üzərindəki müşahidələr, təhlillər göstərir ki, dövrün leksikası məzmunca, əsasən, məişət leksikasını, mədəni, mənəvi və estetik leksikanı, elmi (yaxud elmi-texniki) leksikanı, ictimai-siyasi (yaxud ideoloji) leksikanı əhatə edir.

20-ci illərdə dilin lüğət tərkibinin əsasını məişət leksikası təşkil edir ki, bu, həmin sahəyə aid sözlərin həm kəmiyyətcə çoxluğu, həm də işləklik səviyyəsinin yüksəkliyi ilə müəyyən olunur. Buraya ailə-qohumluq münasibətlərini, ev əşyalarının adlarını, geyimləri, adət-ənənələri, etnoqrafik davranış tərzini və s. ifadə edən minlərlə sözlər daxildir. Əksəriyyəti türk mənşəli, müəyyən hissəsi isə ərəb, yaxud fars mənşəli olan həmin sözlər (ata, dayı, qayın, gəlin, qapı, qazan, ləyən, taxt, yorğan, döşək, şalvar, köynək, şal, toy, yas, nişan, və s.) dilin əsas lüğət fondunu təşkil etmişdir. Mədəni, mənəvi və estetik leksika əsasən ədəbi normanın tələblərinə cavab verdiyindən dövrün kulturoloji, ədəbi-bədii zövqü ilə müəyyənləşir. Biz buraya 20-ci illərin mədəni-ədəbi düşüncəsi üçün populyar olan sözləri (könül, sevdə, eşq, çılgınlıq, ruh, həzin, nazlı, gülmək, həyat, mədəniyyət, teatr, azad, səhnə, nəvaziş, şaşqın, dalgın, sönməz, səcdə, fəlakət, yalqız, kaman, tel, sızlamaq, yanmaq və s.) aid edirik ki, bu sözlərin əksəriyyəti adi

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: ADU nəş., 1976, s. 5.

² Xulufu V. İmla lüğəti. Bakı: Azərnəşr, 1929.

mənasında işlənmir, emosional-obrazlı təfəkkürün, coşqun sosial əhvali-ruhiyyənin məhsuludur.

20-ci illərin coşqun ictimai əhval-ruhiyyəsi müxtəlif funksional üslub sahələrində mədəni, mənəvi və estetik leksikanın geniş işlənməsi üçün ekstralingvistik şərait yaratsa da, bütün dövrlərdə, mərhələlərdə olduğu kimi 20-ci illərdə də aparıcı mövqe bədii üsluba, yaxud ədəbi-bədii dilə aiddir. Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda universitetin, elmi-araşdırma mərkəzlərinin yaradılması, kütləvi savadlanma prosesinin başlanması, ana dilində ibtidai, orta məktəblərin açılması və s. elmi, yaxud elmi-texniki leksikanın ayrıca bir sahə olaraq formalaşmasına gətirib çıxarır. Ekstralingvistik amillər - elm-maarif müəssisələrinin təsis edilməsi istər-istəməz elmi və ya elmi-texniki terminologiyaya tələbatı get-gedə gücləndirirdi. Təsadüfi deyildi ki, Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayın geniş müzakirə etdiyi məsələlərdən biri məhz «istilah-terminologiya məsələsi» idi.

İctimai-siyasi, yaxud ideoloji leksikanın 20-ci illərdə müəyyən qədər diferensiallaşdığı, müxtəlif yarım sahələrin formalaşdığı da müşahidə edilir.

Azərbaycan dilində hərbi leksikanın təşəkkül, inkişaf və sabitləşmə tarixini araşdırmış İ.Qasimov göstərir ki, XIX-XX əsrlərdə «Azərbaycanda milli ordu quruculuğu, hərbi sahəsində tədqiqat işləri, təlim və tədris yox dərəcəsində» olduğuna görə «dilimizdə yeni hərbi leksik vahidlərin formalaşması çox ləng getmişdir»¹.

Lüğət tərkibinin məzmunca zənginliyi 20-ci illər üçün səciyyəvi sayıla bilər ki, bunun da bir sıra səbəbləri vardır: a) ictimai-siyasi həyatın, sosial-mədəni təfəkkürün canlanması; b) xalq təfəkkürünün normativ-rəsmi səviyyəyə qaldırılması, düşüncənin demokratikləşməsi; c) beynəlmilləşmə – dünya mədəniyyətinin mənimsənilməsi, yaxud təcrid olunmanın aradan qalxması.

II yarımfəsil «**Leksikanın mənşəcə tərkibi**» adlanır. 20-ci illər Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasında aparıcı mövqe türk mənşəli, yaxud türkləşmiş ərəb və ya fars mənşəli sözlərə məxsusdur; həmin sözlər yüz illərlə Azərbaycan ədəbi dilində işlənməmiş, lakin sosializm quruluşunun ilk illərindən başlayaraq yeni məna çalarları qazanmışdır. Məsələn, *fəhlə*, *kəndçi/ kəndli*, *zəhmətkeş*, *maarif*, *idarə*,

¹ Qasimov İ. Azərbaycan dilində hərbi leksika (təşəkkülü, inkişafı və sabitləşməsi): Filol. elm. dokt. ... dis. avtoref. Bakı, 2003, s. 37.

sinif, mübarizə, savad, tədbir, xalq, şura, müzakirə, ocaq, yardım, milli, şüar və s. leksik vahidlər 20-ci illərdə funksional-üslubi təyinatdan asılı olmayaraq geniş işlənir, sosialist təfəkkürünün əsas anlayışlarını ifadə edirdi.

Bununla belə 20-ci illərin dilində elə ərəb və ya fars sözləri var ki, onlardan sonrakı onilliklərdə imtina edilir; məsələn: *təali* (yüksəliş), *nam* (ad), *bilmərrə* (tamam, bütün, başdan-başa), *intişar* (yaymaq), *intixab* (seçmək), *zikr* (qeyd), *əmələ* (işçi, fəhlə) və s.

Türkiyə türkcəsi elementlərinə (həm türk, həm də qeyri-türk mənşəli) gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, onlar daha çox qrammatik səviyyəlidir. Ən çox işlənən leksik, yaxud leksik-qrammatik vahidlər *şu, şimdi, bulunmaq, para, kibi, fazla, cocuq, kəndi, köy, cəddə, nasıl, gönmək, sıcaq* və s.-dən ibarət olub, daha populyar «yerli» paralellərindən fəal deyil.

N.Rəfibəylinin «Tirendə» şeiri (1929) göstərir ki, 20-ci illərdə Türkiyə türkcəsi sözlərinə müraciət heç də davamlı olmamış, ya Türkiyə söz ustalarını təqliddən, ya da ədəbilik, yüksək normativlik, «elitarlıq» cəhdindən irəli gəlmişdir. Türkiyə türkcəsinin «Tiren» sözünü başlığa çıxaran şairə şeirin özündə *tiren* deyil, Azərbaycan türkcəsində *qatar* işlədir: Yaşıl dalğalı bir dəniz gibi Arasından taxılların Sürünüb geçdi bizim qatar.

20-ci illərdə, ümumiyyətlə, rus-Avropa sözlərinə qarşılıq axtarmaq meyli güclü olsa da, bu tipli alınmaların işləkliyi müşahidə edilir; məsələn: *ustav, komissar, sovet, sosialist, ştamp, kurs, broşür, bolşevik, texnoloji, maşın, kultura, telefon, teleqraf, tramvay, vaqon, revolyusiya, rayon* və s.

Ümumiyyətlə, 20-ci illərdə rus dilinin Azərbaycanda mövqeyi kifayət qədər güclənməyə başlamışdı; komissarlıqlarda, universitetdə, elmi cəmiyyət və institutlarda bu dil o qədər geniş yayılmışdı ki, həmin idarə və müəssisələrdə keçirilən iclasların stenoqram, yaxud protokolları çox nadir hallarda Azərbaycan türkcəsində tərtib olunurdu. Bu Moskvanın respublikalar üzərində ideoloji nəzarətini gücləndirmək marağının nəticəsi idi. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan dilinin fəaliyyət sferalarını daraldır, xüsusilə elmi, rəsmi sahələrə aid terminologiyanın, formalaşmasına mane olurdu.

Avropa mənşəli (beynəlmiləl) sözlərin 20-ci illərdə Azərbaycan dili tərəfindən mənimsənilməsi prosesinin başlanğıc vəziyyəti barədə

Qafur Rəşadın tərtib etdiyi «Təfsirli xalq lüğəti»¹ geniş təsəvvür yaradır. Müəllif beynəlmiləl sözlərə aşağıdakı kimi müxtəlif üsullarla «təfsir» verir:

Konsilium - müşavirə, *komzdrav* (komissariat zdravoxraneniə) - səhiyyə naibliyi, *komindel* (komissariat inostrannix del) - xariciyyə naibliyi, *komissar* - naib, *komissariat* - naiblik, *komissia* - heyət. Tapşırılan bir işə baqmaq üçün yığılan adamlar².

20-ci illərin bəzi mətnlərində aparıcı rol türk (Azərbaycan) mənşəli sözlərə aid olmasa belə, bu sözlər əsasən ümumişlək mahiyyətə malik olduğuna görə mətnin leksikonunda bir növ fon təşkil edir, onun (mətnin) ideoloji, intellektual, informativ, yaxud estetik-emosional məzmunu çox hallarda alınma (bununla belə artıq mənimsənilmiş) sözlər vasitəsilə aktuallaşır. Məsələn: Yol – daş! Ar- qa- daş! Qulaq as! Mosqvada: Dalğalı qaldırımlarda, Addım başı bir papas...³

Beləliklə, leksik normanın müəyyənləşməsi prosesi lüğət tərkibinin mənşəcə quruluşunda aşağıdakı iyerarxiyanı yaradır: 1) Türk mənşəli və türkləşmiş ərəb və fars sözləri; 2) beynəlmiləl sözlər; 3) kütləviləşmiş ərəb və fars sözləri, Türkiyə türkcəsi sözləri, rus sözləri.

III yarımfasil «Söz-terminlərin quruluşu» adlanır. 1920-ci illər Azərbaycan ədəbi dilində sözlərin quruluşu ilə bağlı məsələ həm dövrün elmi-nəzəri fikrində, həm də dil praktikasında kifayət qədər aktual olmuşdur. Bunun birinci səbəbi söz-termin yaradıcılığında ana dili materialına üstünlük verilməsi idi. Bundan irəli gələn ikinci səbəb Azərbaycan türkcəsinin, ümumən türk dillərinin iltisqi təbiəti idi ki, qısa müddətdə «yeni quruluş»un, yeni təsərrüfat və həyat sisteminin tələbindən irəli gələn anlayışları ifadə edən yeni söz- terminlər yaratmaq üçün geniş imkanlar açır, müəyyən alternativlər verirdi.

Uzun müddət dildə işlənən bir sıra ümumişlək söz «yeni cəmiyyət»in qurulması ilə həm böyük ictimai-siyasi məzmun kəsb edir, həm də əvvəlki dövrlərlə müqayisə edilməyəcək qədər fəal işləklilik qazanır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində milli oyanış əhval-ruhiyyəsinin güclənməsi ilə fəal işləklilik əldə edən *milli* sözü 20-ci illərdə yeni mənə –

¹ Qafur Rəşad. Təfsirli xalq lüğəti. Bakı: Azərbaycan Mərkəzi Türk Mətbuat Nəşriyyatı, 1921.

² Yenə orada, s. 40.

³ «İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1929, № 9, s. 10.

«ictimai, xalqa məxsus» anlamı da daşımağa başlayır. *Yoldaş* sözü 20-ci illərdən başlayaraq dərin ictimai-siyasi mənə yükü olan ən populyar leksik vahidlərdən birinə çevrilir.

Azərbaycan türkcəsinin, ümumən türk dillərinin iltisacı quruluşu, düzəltmə sözlər vasitəsilə dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmək imkanlarının genişliyi özünü 20-ci illərdə daha böyük vüsətlə nümayiş etdirir. Müşahidələr göstərir ki, 20-ci illərdə *kəndli, yoldaş, zəhmətkeş, mədəniyyət, muzıkaçı/musiqiçi* kimi müxtəlif mənşəli ənənəvi düzəltmə sözlər bu və ya digər dərəcədə semantik dəyişikliyə məruz qalaraq işləkliyini genişləndirir (bu tipli söz-formalar, artıq qeyd etdik ki, haqqında bəhs olunan mərhələdə yaranmamışdır), *-çı; -lıq; -laş* və s. məhsuldar şəkilçilər vasitəsilə həm milli, həm milliləşmiş, həm də rus-Avropa mənşəli alınma leksik vahidlərdən yeni sözlər yaradılır.

Müşahidələr göstərir ki, 20-ci illərdə yaranan, yaxud daha əvvəl yaranıb bu illərdə fəal işləklilik qazanan düzəltmə sözlər əsasən aşağıdakı sahələrə aiddir: «yeni quruluş»la əlaqədar ideyaları, qurumları bildirən anlayışlar; yeni texnologiyaları bildirən anlayışlar; maarif, elm və mədəniyyətin inkişafı ilə meydana çıxan anlayışlar.

Düzəltmə sözlərlə müqayisədə mürəkkəb söz yaradıcılığı 20-ci illərdə qeyri-məhsuldarlığı ilə diqqət çəkir. Elə izafət tərkiblərinə (məsələn: *Sülhi-əbədi* tipli izafətlər) rast gəlinir ki, 20-ci illərdə yeni yaranışı ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb ixtisarlara geniş şəkildə yayılmağa başlaması məhz 20-ci illərə təsadüf edir. Müşahidələr göstərir ki, bu cür ixtisarlara mütləq əksəriyyəti rus-Avropa mənşəli olmuşdur; məsələn: *kommunxoz, nepman, revkom, narkom, çeka* və s. Bununla belə Azərbaycan sözlərinin komponent təşkil etdiyi mürəkkəb ixtisarlara da təsadüf edilir: *Azərnəşr, Azvin* və s.

V.Xuluflu özünün «İmla lüğətində tudmiq sözlər» adlandırdığı ixtisarlara aid aşağıdakı nümunələri göstərir: ADD – Azərbaycan Dövlət Darülfünunu; ADQO – Aftonom Dağlıq Qarabağ Oblastı; FƏT – Fətin əmək təşkili; QİK – Qəza icraiyyə komitəsi; BMŞ – Bakı Maarif Şöbəsi¹.

IV yarımfəsil «Yeni əlifbaya keçidin leksik normaya təsiri» adlanır. Məlum olduğu kimi, 20-ci illərin ən böyük mədəni-ictimai, ideoloji

¹ Xuluflu V. İmla lüğəti. Bakı: Azərnəşr, 1929, s. 76

hadisələrindən biri yeni əlifbaya keçid hərəkəti idi ki, həmin hərəkət yalnız ərəb hürufatını latın hürufatı ilə əvəz etməklə bitməyib ümumiyyətlə dil proseslərinin bütün istiqamətlərinə öz təsirini göstərirdi. Yeni hürufatçılar terminologiya məsələsində maksimum demokratik yol tutur, geniş xalq kütlələrinin dilinə keçməmiş ərəb və ya fars mənşəli sözlərin ədəbi dildə istifadəsinə qarşı çıxırdılar.

Məhz bu illərdə Azərbaycan dili lüğət tərkibini özündə əks etdirən ilk rəsmi-elmi sözlüklər tərtib olunmağa başlayır. Yeni əlifbaya keçidlə bağlı olaraq leksik normanın stabiləşməsi 30-cu illərə qədər davam etmişdir. Bu isə onu göstərir ki, ərəb, fars mənşəli alınma sözlərdən imtina olunması məsələsi ərəb əlifbasından latına keçidlə birbaşa bağlı olmuşdur.

Məlum olduğu kimi 20-ci illərin lüğətlərinin çoxu¹ Azərbaycan leksikasını həm ərəb, həm də latın əlifbasında təqdim edir ki, bu zaman xüsusilə Avropa və rus mənşəli sözlərin yazılışında ərəb əlifbasının çətinlikləri orataya çıxır. Beləliklə, yeni əlifbanın qəbulu yalnız türk mənşəli deyil, eyni zamanda beynəlmiləl leksik vahidlərin rahat, dəqiq ifadəsi ehtiyacını da ödəmiş olur.

III fəsil «Funksional üslublar və leksik norma» adlanır. III fəsil dörd yarım fəsildən ibarətdir. I yarım fəsil «**Bədii üslub**» adlanır. Azərbaycan ədəbi dili funksional üslublarının formalaşib inkişaf etməsi leksik normanın qərarlaşıb təkmilləşməsinə, müxtəlif üslublar üzrə söz, yaxud termin seçiminin prinsiplərinin müəyyənələşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Funksional üslub diferensiasiasiyasının dərinləşməsi ilə ümumi leksik norma funksional üslublar üzrə leksik normaların məcmusu kimi anlaşılmaya başlayır.

Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasının müəyyənələşməsində ən böyük tarixi rolu həmişə bədii üslub oynamışdır. Yalnız demokratik leksikonun deyil, xalq üçün anlaşılmaz olan qəliz ərəb, fars sözlərinin müəyyən dövrlərdə ədəbi dildə möhkəm yer tutmasında, ən yeni dövrə

¹ Bax: Azərbaycan türk xalq danışığı şivələri lüğəti. Bakı, 1930; İdarə istilahları. Bakı: Xalq Maarif Komissarlığı yanındakı İstilah Komissiyonu təlif və nəşri, 1926; Kimya istilahları. Bakı: Azərnəşr, 1927; Qafur Rəşad. Təfsirli xalq lüğəti. Bakı: Azərbaycan Mərkəzi Türk Mətbuat Nəşriyyatı, 1921; Qəniyev S. M. Lüğəti rusi və türki. Bakı: 6-cı nəşri, 1-ci Hökumət mətbəəsi, 1922; Ruscadan türkçəyə yollar texniki istilahlər lüğəti. Bakı: Yollar Komissarlığı nəşriyyatı, 1926.

qədər gəlib çıxmasında da bədii üslubun xidmətləri digər funksional üslublarla müqayisəyə gəlmir.

20-ci illər Azərbaycan şeir dilinin leksikası haqqında bəhs edərkən hər şeydən əvvəl onu göstərmək lazımdır ki, bu dövrün poetik təfəkkürü üçün səciyyəvi olan romantika, bədii üsyankarlıq, emosionallıq söz seçiminə, yaxud sözdən istifadə üsuluna əhəmiyyətli təsir göstərir. Belə ki, daha çox obrazlı, təntənəli və ya güclü ekspressiv məzmunla malik leksik vahidlərə müraciət olunur. *Ölkə, vətən, üsyan, coşmaq, qalx, şad, yüksəlmək, gülmək, nəşəli, büllur, istək, qəhqəhə, gözəllik, sevmək, sevdalı, azad, abad, seyrangah, şəfəq, bahar* və s.

20-ci illərdə şeir dilinin leksikasında siyasi məzmunlu sözlərin artımı müşahidə edilir ki, bunlar əsasən ümumkütləvi anlaşma tələbinə cavab verən milli, yaxud milliləşmiş sözlərdir. Həmin sözlər (*yoldaş, bəy, keçmiş, füqəra, qarət, xan, rəiyyət, ölkə* və s.) mahiyyətcə ümumişlək səciyyə daşısa da, dövrün, zamanın tələbi ilə ictimai-siyasi, hətta ideoloji məzmunla yüklənir. Şer dilində leksikanın mənşəcə tərkibi şairlərin üslub tərzindən asılı olaraq fərqlənsə də, türk mənşəli sözlərin üstünlüyü müşahidə olunur. Türkiyə türkcəsinə münasibətdə də fərqlilik vardır, bu cür sözlərə ən çox H.Cavidin dilində meydan verilir. «Yeni dövr»ün leksikonu (siyasi, texniki və s.) şeir dilinə gətirilir. Klassik üslubda yazan şairlərin (mollanəsrəddinçilərin) dilində ənənəvi ərəb-fars sözləri daha çox işlənir. «Yeni dünya»nın anlayışları köhnə dünyanın anlayışlarına qarşı qoyulur ki, bu, üslubi leksikada özünə məxsus universal obrazlıq yaradır.

20-ci illər nəsr dilinin leksikası şeir dilinin lüğət tərkibi ilə müqayisədə daha demokratik, xalq danışığı dilinə daha yaxındır – bu, birinci növbədə, şeirə nisbətən nəsrin daha realist, gündəlik həyatla, məişətlə daha sıx bağlı olmasından irəli gəlir. Şeir leksikonu üçün səciyyəvi olan romantik obrazlılıq, osmanlı türkcəsinə meyllilik, üsyankar emosionallıq nəsrdə, demək olar ki, müşahidə edilmir.

Ədəbiyyata məhz 20-ci illərdə gəlmiş, yaxud üslubu – dili həmin illərdə formalaşmış bədii söz ustalarının (C.Cabbarlı, S.Rəhimov, M.Hüseyn, Ə.Sadiq və b.) əsərlərində leksikon daha demokratikdir ki, bu, türk mənşəli sözlərin işləklik səviyyəsinin yüksək olmasında, osmanlı, yaxud Türkiyə türkcəsi sözlərindən istifadə olunmamasında, ərəb və ya fars sözlərindən, demək olar ki, tamamilə imtina edilməsində

özünü göstərir. Nəsr dilində müşahidə olunan ən mühüm hadisə lüğət tərkibinin müasirləşməsidir.

Şeir dilindən fərqli olaraq, 20-ci illərin nəsr dilində sözün obrazlılığı, bədii-estetik, yaxud ideoloji enerjisi o qədər yüksək deyil; müşahidələr göstərir ki, nəsr daha çox publisistikaya, sözü müstəqim mənasında işlətməyə meyllidir, xalq danışığı dilinə maksimum yaxınlaşma vardır.

20-ci illər Azərbaycan dramaturgiya dili üçün də xarakterik olan xalq danışığı dilinə yaxınlıq bir sıra hallarda (məsələn, H.Cavidin əsərlərində) özünü doğrultmur. Dövrün böyük dramaturqu Cəfər Cabbarlı isə söz üzərində həssaslıqla işləyərək danışığı dili üçün səciyyəvi leksik vahidlərə çox müraciət edir, yeni sözlər yaradırdı.

II yarımfəsil «**Elmi üslub**» adlanır. Elmi üslub, ümumiyyətlə, bütün tarixi boyu ədəbi-bədii, yaxud publisistik üslubla müqayisədə daha az demokratik olmuşdur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda elmin dili əsasən ərəbcə, yaxud farsca idi ki, bu da yeni dövrə öz təsirini göstərir, Azərbaycan türkcəsində yazılan elmi əsərlərin terminologiyasını müəyyən edirdi. İkinci tərəfdən, elmi təfəkkürün özü, prinsip etibarilə kütləvi olmadığından, onun dili, xüsusilə leksikonu da kütləvi deyil. Nəhayət, anadilli təhsilin yenidən başladığı 20-ci illərdə terminoloji hərcmərcliyin mövcudluğu ümumən, milli terminologiyanın formalaşmaması da, elmi üslubun leksikonunu həтта eyni sahə üzrə mütəxəssislər üçün də anlaşılmaz, yaxud mübahisəli edirdi.

20-ci illərin elmi əsərlərində mövcud olan, artıq dünya elmi tərəfindən kəşf olunmuş mətləbləri azərbaycanlı oxucu üçün izah etmək tendensiyası aparıcı olduğundan bu və ya digər beynəlxalq terminə qarşılıq axtarmaq meyli daha aparıcıdır. Ona görə də elmi termin yaradıcılığında sərbəstlik, intellektual inersiya yox, adekvat leksik variant tapmaq əsas rol oynayır və bu zaman bir neçə variant üzərində dayanılması məqbul görülür.

III yarımfəsil «**Publisistik üslub**» adlanır. 1920-ci illərdə lüğət tərkibinin demokratizmi ilə diqqəti cəlb edən ən kütləvi nitq təzahürü publisistik üslubdur. Ənənəvi mətbuatla yanaşı yeni mətbuatın da meydana çıxması, «yeni cəmiyyət quruculuğu» ovqatını əks etdirməsi ilə xalq dili leksikonu qarşısıalınmaz bir şəkildə ədəbi dilə gəlir. Bunun da nəticəsində çətin ərəb, fars sözləri danışığı dilindəki qarşılıqları ilə əvəz olunur. Fəhlə-kəndli müxbirlərinin yazılarına geniş yer verən mətbuat,

nəticə etibarilə, demokratik leksikonun əsas sosial mənbələrindən birini ortaya çıxarmış olur.

1920-ci illərdə yalnız ideya-məzmununa görə deyil, dil-üslubuna görə də, məsələn, «Füyüzat» tipli mətbuat orqanları yox, məhz «Molla Nəsrəddin» öz nəşrini bərpa, yaxud davam etdirə bilərdi. Lakin müşahidələr göstərir ki, 20-ci illər XX əsrin əvvəllərindən gələn ənənələrlə yanaşı dövrün özünəməxsus mətbuatını və publisistik leksikasını təqdim edir. Məsələn, «Kommunist», «Gənc işçi» kimi qəzetlərdə dərc olunan məqalələrin leksikası öz demokratizmi ilə seçilir. Həmin orqanlar ətrafında toplaşmış publisistlər, redaktorlar, tərcüməçilər mürəkkəb ərəb, fars sözləri, tərkibləri əvəzində yeni sözlər yaratmağa, xalq danışığı dili leksikasını mətbuat dilinə gətirməyə çalışırlar.

IV yarımfəsil «**Rəsmi-işgüzar üslub**» adlanır. 1920-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dili rəsmi-işgüzar üslubunun digər üslublar qədər geniş yayıldığını demək mümkün olmasa da, inkişaf etməkdə olduğunu söyləmək mümkündür. Başqa funksional üslublarla müqayisədə rəsmi-işgüzar üslubun leksikasını fərqləndirən odur ki, ərəb-fars sözləri içərisində milliləşməyən (türkləşməyən) leksik vahidlərin işlənmə səviyyəsi xeyli yüksəkdir. Rəsmi-işgüzar üslubun leksikasında ərəb-fars sözlərinə meyl ənənəvi səciyyə daşıyır, 20-ci illərdə olduğu kimi sonrakı onilliklərdə də bu və ya digər şəkildə davam edir.

Rəsmi-işgüzar üslubun rəsmi qolu ilə işgüzar qolu funksional məzmunca bir-birindən fərqlənsə də, lüğət tərkibinə görə o qədər də fərqlənmir. Xüsusilə 20-ci illərdə-ümumiictimai təfəkkürlə fərdi təfəkkür arasında əhəmiyyətli fərq olmadığı bir dövrdə buna təbii baxmaq lazım gəlir. Ümumiyyətlə, 20-ci illərdə dərc olunmuş faktik dil nümunələrinin lüğət tərkibindən də aydın görünür ki, rəsmi-işgüzar üslubun leksik norması artıq müəyyənləşmək istiqamətindədir.

Dissertasiyanın «**Nəticə**» hissəsində tədqiqatın aşağıdakı əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində müəyyənləşmiş ədəbi dil tendensiyləri (milli demokratizm, ərəb-farsçılıq, rus-avropaçılıq, osmançılıq və s.) özünü ən açıq şəkildə məhz leksik normaya münasibətdə göstərirdi. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultay türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan türkcəsinin leksik-terminoloji norması ilə bağlı geniş müzakirələrdən sonra elmi cəhətdən əsaslandırılmış qətnamə qəbul edir.

2. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması 20-30-cu illərdə mürəkkəb mədəni-ideoloji, sosial-lingvistik şəraitdə formalaşır, lakin norma seçimində əsas prinsip demokratizm olur: a) ədəbi dildə yüz illər boyu işlənmiş, ümumxalq səviyyəsində anlaşıqlı leksikon xalq dilindən (dialektlərdən) alınan sözlərlə zənginləşdirilir; b) ümumxalq ünsiyyətinə daxil ola bilməyən, bu səviyyədə anlaşıqlı olmayan ərəb, fars sözlərindən imtina edilir; c) rus-Avropa dilləri müasir texnologiyanı, sosial münasibətləri əks etdirən terminlərin alındığı əsas mənbə kimi qərarlaşır.

3. Araşdırılan dövrdə dilin leksik normasına münasibətdə 5 əsas meyl özünü göstərir:

- milli sözlərə meyl;
- ərəb, fars sözlərinə meyl;
- osmanlı, yaxud Türkiyə türkcəsi sözlərinə meyl;
- rus-Avropa sözlərinə meyl;
- süni söz yaradıcılığı və ya purizmə meyl.

4. 20-ci illər Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması, ümumən lüğət tərkibi məzmunca bir neçə sahəyə bölünür: 1) məişət leksikası; 2) mədəni, mənəvi və estetik leksika; 3) elmi, yaxud elmi-texniki leksika; 4) ictimai-siyasi, yaxud ideoloji leksika.

Dilin lüğət tərkibinin əsasını məişət; mədəni, mənəvi və estetik leksika təşkil etsə də, elmi, yaxud elmi-texniki və ictimai-siyasi, yaxud ideoloji leksikanın davamlı şəkildə artımı da müşahidə edilir.

5. Türk mənşəli sözlər bütün üslublarda aparıcı mövqeyə malikdir, onun ardınca kütləviləşmiş ərəb və fars mənşəli leksika gəlir.

6. Söz-termin yaradıcılığı texnologiyası aşağıdakı şəkildədir:

a) sadə sözlər səviyyəsində: 1) ənənəvi mənada işlənmə; 2) yeni mənə çalarları qazanılaraq işlənmə; 3) rus-Avropa dillərindən yeni sözlər alınması.

b) düzəltmə sözlər səviyyəsində: a) ənənəvi olaraq işlənmə; b) yeni sözlər yaradılması.

c) mürəkkəb sözlər səviyyəsində: a) ənənəvi olaraq işlənmə; b) yeni sözlər yaradılması.

20-ci illərdə söz termin yaradıcılığı hərəkatının əsasında düzəltmə sözlərin yaradılması dayanır. Həm türk, həm ərəb və fars, həm də rus-Avropa mənşəli köklərə əsasən türk mənşəli şakilçilər artırmaqla yeni sözlər yaradılır. Mürəkkəb sözlərin yaradılması, bir qayda olaraq, kalka yolu ilə olub o qədər də məhsuldar deyil.

Mürəkkəb ixtisarların yaranması, funksional imkanlarının genişlənməsi müşahidə edilir.

7. Müxtəlif funksional üslubların lüğət tərkibi üzərində aparılmış statistik təhlillər leksikanın mənşəcə tərkibi barədə aşağıdakı nəticələri verir:

a) türk mənşəli sözlərin işləkliyi təxminən 60%-ə təşkil edir ki, bunların da 2-3 %-i osmanlıcadan keçən sözlərdir;

b) ərəb, fars mənşəli sözlərin işləkliyi təxminən 35 % təşkil edir ki, onların da 1-2 %-i ümumxalq dilinə keçməyən, yaxud kütləvi anlaşıqlı olmayan sözlərdir;

c) rus-Avropa mənşəli sözlərin işləkliyi isə 5 %-ə qədərdir.

Həmin faiz nisbəti müxtəlif funksional üslublar, hətta, məsələn, bədii üslubun şeir, nəsr və dramaturgiya qolları üçün fərqlidir. Belə ki, türk mənşəli sözlərin bədii üslubda, xüsusilə şeir dilində işləkliyi daha yüksək olub 75%-ə çatır. Elmi, publisistik üslublarda ərəb, fars mənşəli sözlərin işləkliyi bəzən 50 %-ə yaxınlaşır. Ümumiyyətlə isə söz seçimində əsas prinsip «kütləvi anlaşıqlılıq» olduğuna görə çoxmənşəliliyinə baxmayaraq leksikon əvvəlki onilliklərlə müqayisədə daha demokratik, daha millidir.

Ümumiyyətlə, 20-ci illər Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə nə qədər obyektiv və subyektiv müdaxilələr olsa da, ədəbi normanın tarixi tendensiyası geniş planda davam edir, bununla belə yeniləşmə, müasirləşmə istiqamətində özünü göstərən hərəkət milliləşmə-beynəlmilləşmə (universallaşma) mahiyyətindədir ki, bu özünü xalq dilinə daha möhkəm dayanmaqda və müasir (ümumdünya) anlayışlarını qəbul etməkdə göstərir. Variantlılıq genişlənsə də, hansı vahidin əsas variant (invariant) olacağının prinsipi tədricən müəyyənləşir və 20-ci illərin həmin leksik norma seçimi prinsipləri 30-cu illərdə özünü təsdiq edir, yəni müasir Azərbaycan dilinin leksik norması qərarlaşır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc olunmuş aşağıdakı əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. 20-ci illərin tərcümə lüğətləri və onların tərtibi prinsipləri // Dil və ədəbiyyat (nəzəri, elmi-metodik jurnal). Bakı, 1998, № 2(20), s. 26-28.

2. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbi dilində alınmalar // Bakı Universitetinin Xəbərləri, 2006, № 2, s. 161-165.

3. 1920-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasının müəyyənləşməsində sosial-ideoloji və elmi-mədəni mühitin təsiri // Elmi axtarışlar, XXVII, 2006, s. 27-34.

4. 1920-ci illər Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası: məzmun və mənşə // Tədqiqatlar, 2007, № 1, s. 163-169.

5. XX əsrin 1920-ci illərində Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasının müəyyənləşməsində bədii üslubun rolu // Bakı Universitetinin Xəbərləri, 2007, № 2, s. 18-24.

6. 1920-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilində elmi üslub // Bakı Universitetinin Xəbərləri, 2009, № 1, s. 40-45.

7. 1920-ci illərdə Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normasına münasibətdə əsas təmayüllər: milli sözlərə meyl // "Varlıq" jurnalı, yaz, 2009, s. 92-96.

8. Azərbaycan'da Dil Normu Tarixindən Bəzi Sayfalar // "Kardəş kalemlər" jurnalı, 2009, 31 sayı, s. 85-88.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ НОРМА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА 1920-х ГОДОВ

РЕЗЮМЕ

Лексическая норма азербайджанского литературного языка, картина словарного состава в различные исторические периоды в сравнении с фонетическими и грамматическими нормами была более гибкой и динамичной. 20-е годы XX века являются периодом формирования как норм и стилей азербайджанского литературного языка, так и становления научно-теоретических взглядов на языковую политику. Изучение происходивших в данный период событий способствует определению социолингвистических и идейно-культурных основ современного азербайджанского литературного языка. С этой точки зрения исследование лексической нормы азербайджанского литературного языка весьма актуально.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении раскрывается актуальность темы, уровень теоретической изученности исследуемых вопросов, научная новизна, предмет и объект исследования, его теоретическая и практическая значимость.

Первая глава диссертации «Влияние социально-идеологической и научно-культурной среды на определение лексической нормы. Основные тенденции по отношению к норме» состоит из трех параграфов. Здесь анализируется влияние социально-политических факторов на становление лексической нормы; приводятся сведения о религиозно-патриархальных, национально-буржуазных и социально-революционных направлениях. Также рассматривается влияние научно-культурной среды и определяются направления по отношению к норме.

В соответствующих трёх параграфах второй главы «Картина словарного состава. Словообразование» освещается состояние словарного состава, повествуется об образовании слов, лексика анализируется с точки зрения семантики и этимологии. Структурный анализ слов-терминов осуществляется в соответствии с группами. В

отдельный подраздел выделен вопрос о влиянии реформированного алфавита на лексическую норму.

Состоящая из четырех параграфов третья глава «Функциональные стили и лексическая норма» посвящена вопросам соотношения функциональных стилей и лексической нормы. Здесь проводятся статистические подсчеты по стилям и анализируются данные, а также указывается на обновление, модернизацию, национализацию и интернационализацию словарного состава азербайджанского литературного языка.

В заключении содержатся обобщения и выводы по результатам научного исследования.

THE LEXIC NORMS OF AZERBAIJAN LITERARY LANGUAGE IN THE 1920s

Resume

The lexic norms of Azerbaijan literary language and the general overview of its vocabulary was, in different historical periods, more developed and dynamic in contrast with its phonetic or grammatic norms. The 1920s is the time when the norms and style of contemporary Azerbaijan literary language, the philosophy of literary language and its scientific-theoretical norms were formed. The analysis of the events which took place in this historical period allows understanding the socio-linguistic and cultural foundations on which modern Azerbaijani language was based. That is why the research of lexic norms of Azerbaijan literary language of that period is relevant.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusion and list of literature.

The introduction gives a quick overview of the urgency of the topic of dissertation, the theoretical research performed so far on the issues involved, the newness of the present research, the main issues presented as part of dissertation, the object and subject of the research, its methodology, and scientific and practical basis.

The first chapter is entitled as "The influence of socio-ideological, scientific-cultural environment on the formation of lexic norms. Main trends in lexic forms" is the title of the 1st chapter of the dissertation. This chapter consists of three paragraphs. This chapter studies the influence of socio-political issues on the formation of lexic norms and provides information on patriarchal-religious, nationalistic-bourgeois and socialist-revolutionary trends. The chapter also studies the impact of scientific-cultural environment and the main trends influencing these norms.

The second chapter is entitled as "The picture of vocabulary content and word formation" reviews the vocabulary in three paragraphs, talks about word formation, and studies the vocabulary in terms of content and

origin. The structure of terms is studied in groups. Separately the paper looks at the influence of transition to new alphabet on lexic norms.

The third chapter, which consists of four paragraphs, speaks about functional styles and lexic norms. The chapter reviews statistical data on styles and provides results. The proofs are provided on the fact that the vocabulary of Azerbaijan literary language is modernised, nationalised, and internationalised.

The conclusion of the dissertation provides overall results of the research and shares relevant observations.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

КЕРИМЛИ ФИРАНГИЗ ГАБИЛЬ КЫЗЫ

**ЛЕКСИЧЕСКАЯ НОРМА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО
ЯЗЫКА 1920-х ГОДОВ**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологическим наукам**

БАКУ - 2010